

Andrzej Karcz

W poszukiwaniu płci, seksualności i etyki w prozie polskiej

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 5 (113), 75-88

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Roztrząsania i rozbiory

W poszukiwaniu płci, seksualności i etyki
w prozie polskiej

Książka *Gender and Sexuality in Ethical Context*¹ jest kolejną ukazującą się w ostatnich latach anglojęzyczną antologią prac krytyczno- i historycznoliterackich poświęconych literaturze polskiej². Czytelnik obcy otrzymał zatem jeszcze jedną sposobność do spojrzenia na literaturę polską od strony pewnej konkretnej i ważnej dla niej problematyki. Antologia *Framing the Polish Home* prezentowała funkcjonujące w literaturze i kulturze polskiej w sposób unikalny pojęcie domu oraz wiążący się z nim temat tożsamości narodowej. Zbiór *Living in Translation* przedstawiał problemy biografii i twórczości kilkunastu polskich pisarzy emigracyjnych rzuconych przez wypadki XX wieku do Ameryki. Tom *Studies in Language, Literature, and Cultural Mythology in Poland* poświęcony był natomiast mniej znanej problematyce: reprezentowaniu doświadczenia „odmienności” i Innego w literaturze i kulturze polskiej. Podobnie interesująca nas tu antologia *Gender and Sexuality in Ethical Context* pokazuje literaturę polską od strony mniej znanej, bo poprzez problematykę seksualności, płci kształtowanej przez konwencje kulturo-

¹ *Gender and Sexuality in Ethical Context. Ten Essays on Polish Prose*, ed. by K.A. Grimstad, U. Phillips, Dept. of Russian Studies, University of Bergen, Bergen 2005. Książka wyszła jako tom 5. serii „Slavica Bergensia”.

² Zob. *Framing the Polish Home. Postwar Cultural Constructions of Hearth, Nation, and Self*, ed. by B. Shallcross, Ohio University Press, Athens 2002; *Studies in Language, Literature, and Cultural Mythology in Poland. Investigating „the Other”*, ed. by E.M. Grossman, E. Mellen Press, Lewiston 2002; *Living in Translation. Polish Writers in America*, ed. by H. Stephan, Rodopi, Amsterdam 2003. Należy oczywiście dopowiedzieć, że książki te zawierają rozprawy na temat szeroko rozumianej kultury, ale w znacznej części lub w większości są poświęcone literaturze.

Roztrząsania i rozbiory

we (tzw. *gender*), feminizmu i etyki, czyli zjawisk, które w polskiej nauce o literaturze zaczęły znajdować szersze zainteresowanie dopiero po 1989 roku.

Książka gromadzi prace polonistów polskich i zagranicznych (z Anglii, Norwegii, Szwajcarii i Szwecji) – badaczy specjalizujących się w literaturze polskiej XIX i XX wieku. Interesuje ich szeroki zakres wskazanej w tytule książki tematyki i podejmują oni różnorodne kwestie dotyczące płciowości, seksualności i etyki obecne w sposób bardziej lub mniej widoczny w wybranych utworach prozatorskich polskiego romantyzmu, pozytywizmu i szeroko rozumianego modernizmu. W książce czytelnik znajdzie – co jest szczególnie cenne – szereg odkrywczych analiz i interpretacji literackich. W świetle podejmowanej problematyki analizowane utwory odsłaniają w wielu przypadkach na nowo złożoność swoich struktur czy oryginalność prowadzenia narracji, a przede wszystkim ujawniają niezauważane czy przemilczane dotychczas znaczenia. Tak się dzieje, gdy analizowane są sztandarowe i znane dzieła Żmichowskiej, Irzykowskiego, Nałkowskiej, Witkacego, Gombrowicza czy Iwaszkiewicza. Ale podobnie jest w przypadku mniej znanych dzieł, zwłaszcza autorstwa pisarzy zapomnianych, jak Irena Krzywicka i Elżbieta Szemplińska, choć tu przedmiotem analiz jest też historia recepcji, biografia czy poglądy twórcy. Część antologii wypełniają rozważania z zakresu krytyki feministycznej, z przewagą tematów takich, jak poglądy autora/ki na sprawy kobiece, doświadczenie bycia kobietą i jego literackie przedstawienia, ukształtowania ze względu na płeć pozycja i rola kobiety w społeczeństwie patriarchalnym.

Redaktorzy tomu, Knut Andreas Grimstad i Ursula Phillips, wyjaśniają we wstępie, że ich książka nie pretenduje do miana kompletnego przeglądu polskich prac na temat seksualności i płciowości kształtowanej przez konwencje kulturowe. Jest natomiast zbiorem dociekań w zakresie wybranych tekstów i należy go traktować jako głos w dialogu o seksualności, różnicach między płciami i problemach z zakresu etyki. Zasadnicze w tym dialogu jest uściślenie znaczeń i rozróżnienie pojęć, takich jak płeć i *gender*³. Podczas gdy na gruncie polskim – zauważają trafnie redaktorzy tomu – pojęcie płci w sensie tradycyjnym odnosi się do bycia kobietą lub mężczyzną, to rozróżnienie pomiędzy tym pojęciem a kategorią płci w sensie kulturowym zaczęło z dużym opóźnieniem funkcjonować pod wpływem zachodniego feminizmu dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych. Redaktorzy jednak twierdzą, że

³ Chociaż pojęciami tymi polscy badacze i krytycy posługują się od kilku lat, warto przypomnieć, że w feministycznej krytyce literackiej i w dyscyplinach zwanych *gender* i *gay studies*, kategorią podstawową jest – oparte na funkcjonujących w języku angielskim znaczeniach słów „sex” i „gender” – rozróżnienie pomiędzy pojęciem płci (*sex*) jako naturalnej biologicznej różnicy między kobietami i mężczyznami, a pojęciem płci (*gender*) jako różnicy ukształtowanej nie przez biologię, lecz przez konwencje kulturowe i społeczne. Zdaniem przedstawicieli krytyki feministycznej społeczeństwo patriarchalne pomija to rozróżnienie, zakładając błędnie, że różnice konwencjonalne i kulturowe w ramach płci (*gender differences*) wypływają z różnic naturalnych i biologicznych (*sex differences*). Pominięcie tego rozróżnienia jest, zdaniem wielu badaczek i badaczy, źródłem opresji i dyskryminacji kobiet w społeczeństwie.

zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami rozumienie różnic między płciami – czyli tego, że „ludzie są albo mężczyznami, albo kobietami w sensie biologicznym, ale w kategoriach kulturowych ulegają presji, żeby poprzez procesy uspołecznienia być lub stać się mężczyzną albo kobietą” (s. 8) – jest szeroko przyjęte. W taki sposób pojęcie płci w sensie kulturowym w Polsce („Polish gender”) ma – zdaniem redaktorów – ugruntowaną pozycję, tak jak społeczne i kulturowe praktyki, które je z biegiem czasu ukształtowały. Podobnie rzecz się ma przedstawiać na gruncie polskim z pojęciem seksualności, które może oznaczać zmienne zjawiska wyobrażone i doświadczane przez ludzi przez wieki. Grimstad i Phillips piszą następnie: „Jednak podczas gdy *gender* i seksualność, ich praktyki i dyskursy, są obecnie powszechnie badane przez badaczy zachodnich w kontekście etycznym, w Polsce o płci kształtowanej przez konwencje kulturowe [*gender*] i o przedstawieniach seksualności wciąż wiemy dużo mniej” (s. 8). Po tej konstatacji redaktorzy tomu przechodzą do wyjaśnienia kolejnego – ważnego, choć w poszczególnych rozprawach książki chyba mało uwypuklonego – pojęcia: etyka. Jest ono rozumiane przez nich nie w wąskich kategoriach sposobów zachowania człowieka, ale w sensie „moralnych wizji” kwestionujących ustalone postawy myślowe i oddziałujących na osobowość i tożsamość literackich bohaterów. Tak ujęta etyka może, według redaktorów, dotyczyć jakiegokolwiek jakości i odnosić się do pisarzy bądź ich utworów niezależnie od sądów o nich przyjętych, pozytywnych czy negatywnych.

Jakie zadania stawiają przed sobą redaktorzy i wszyscy pozostali autorzy tomu, czyniąc obiektem swego zainteresowania wskazane pojęcia? Według uwag podanych we wstępie podejmują się opisać „program etyczny” pisarzy odzwierciedlony w ich literackich przedstawieniach problemów seksualności i płci kształtowanej przez konwencje kulturowe. Oglądowi poddają przede wszystkim sposoby konstruowania i konceptualizacji kategorii „kobiecości” i „męskości”, zagadnienia płciowości w odniesieniu do problematyki tożsamości narodowej i religii, literackie przedstawienia erotyki, heteroseksualności, homoseksualności, biseksualności i sposoby zacierania granic pomiędzy tymi sferami, oraz strategie zastosowane w kształtowaniu tożsamości płci. Za cel książki redaktorzy stawiają sobie prezentację poszukiwań nie tylko w sferze oddziaływania kategorii tożsamości płci na wyobraźnię twórczą, ale i w sferze podejmowanych przez literaturę rewizji utrwalonych i uschematyzowanych postaw myślowych.

Wydaje się, że z wyjątkiem „programu etycznego” pisarzy, którego planowany opis nie w każdej rozprawie jest widoczny, redaktorom i autorom tomu – zarówno tym, którzy uczynili przedmiotem swego zainteresowania twórczość autorstwa kobiet, jak i tym, którzy podjęli się zbadać dzieła autorstwa mężczyzn – udało się wykonać powyższe zadania i osiągnąć zamierzony cel. Ursula Phillips uczyniła to w otwierającej antologię obszernej rozprawie poświęconej *Pogance* Narcyzy Żmichowskiej⁴. Poprzez dokładne i oryginalne odczytanie utworu Phillips wskazała,

⁴ U. Philips „*Femme Fatale*” and *Mother-Martyr. Femininity and Patriotism in Żmichowska’s “The Heathen”*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 19-51.

Roztrząsania i rozbiory

jak Żmichowska, portretując swoich bohaterów, zwłaszcza tytułową postać *femme fatale*, potrafiła zburzyć – i to nie dla twierdzenia o wyższości kobiet – stereotypowe wzorce kobiecości konstruowane przez wyobraźnię zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Phillips pokazała też, że autorka *Poganki* poddała rewizji nieaprobowany przez nią romantyczny model polskiej kobiecości, ukształtowany przez katolicyzm, a odznaczający się kultywowaniem przesadnej martyrologii i patriotyzmu. Cenne w interpretacji badaczki jest wskazanie niuansów znaczeniowych powieści Żmichowskiej: tego, że stereotypowej demonicznej kobiecie, niosącej mężczyznom zgubę, przeciwstawia się pozytywnie przedstawioną miłość do niej i raczej przychylną bohaterce postawę autorki; że w dwuznaczności przedstawienia tej postaci należy widzieć preferencje pisarki co do propagowania rodzaju kobiecej emancypacji; że utwór wyraża afirmację uczucia miłości, w tym miłości fizycznej, odrzuca cierpienie i podaje w wątpliwość ideały moralnego zachowania narzucone kobietom przez społeczeństwo i religię; że kwestionując model patriotycznej Matki Polki, autorka nie pomniejsza wagi czy roli małżeństwa; że wreszcie poprzez kreację głównej bohaterki jako *femme fatale* i przedstawienie innych postaci kobiecych zostaje w powieści zasugerowane oryginalne rozumienie pojęcia kobiety w kategoriach procesu, zmienności, stawania się. Tym pojęciem Żmichowska, w opinii Phillips, antycypowała sformułowania, do których dopiero w końcu XX wieku doszli tacy przedstawiciele krytyki feministycznej, jak Judith Butler.

Oryginalność literackich przedstawień kobiecości jest również przedmiotem rozważań w drugim szkicu książki poświęconym temu samemu tematowi: kobiety jako postaci demonicznej⁵. Autorka rozprawy, Małgorzata Anna Packalén, przedstawiła ten wątek na przykładzie *Chama Orzeszkowej*, *Chłopów* Reymonta i wybranych opowiadań cyklu *Ludzie stamtąd* Dąbrowskiej – utworów, w których bohaterami są kobiety polskiej wsi, ale takie, które naruszają akceptowane przez społeczeństwo normy zachowania seksualnego. W prezentacjach tych postaci – kobiet zdradzających swych mężów – które Orzeszkowa, Reymont i Dąbrowska zawarli w swych dziełach, Packalén dostrzega ważne cechy zarówno pisarstwa tych autorów, jak i w ogóle literatury polskiej przełomu XIX i XX wieku. W powieści Orzeszkowej widzi przedstawienia kobiecości tradycyjnej i akceptację przyjętych standardów, zwracając uwagę na obecne w utworze przeciwieństwo postaci *femme fatale* i bohaterki uosabiającej Matkę Polkę, czyli postaci oddanej, wiernej żony. Z kolei u Reymonta badaczka trafnie dostrzega skomplikowane portrety psychologiczne kobiet, będących ofiarami swych seksualnych namiętności i obsesji, które – zgodnie z wyrażanym przez pisarza modernistycznym przekonaniem – zagrażają harmonii relacji rodzinnych i porządkowi społecznemu. Natomiast w utworach Dąbrowskiej Packalén widzi nobilitację kobiecej zmysłowości i seksualności, które zostają zrównane z tymi samymi sferami doznań u mężczyzn. W ten sposób

⁵ M.A. Packalén *The Femme Fatales of the Polish Village. Sexuality, Society and Literary Conventions in Orzeszkowa, Reymont and Dąbrowska*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 52-76.

Dąbrowska poddaje rewizji stereotypy i przeddefiniowuje relacje między płciami, co jest jej ogromnym wkładem w literackie prezentacje kobiecych postaci. Wybiegają one – spostrzegawczo wnioskuje Packalén – dalece poza swoją epokę.

Postać Elizy Orzeszkowej powraca w poświęconym jej w całości kolejnym szkicu antologii, w którym jego autorka, Grażyna Borkowska, przedstawia poglądy powieściopisarki na temat feminizmu⁶. Robi to – i w przypadku rekonstrukcji poglądów pisarza taki zabieg wydaje się uzasadniony – nie badając dzieł literackich autorki *Nad Niemnem*, ale odwołując się do jej pism publicystycznych (m.in. do takich prac, jak *O kwestii kobiecej*, *Kilka słów o kobietach*, *Listy o sprawach kobiet*, *O kobiecie polskiej*, *Polka*). Borkowska widzi bardzo ścisły związek pomiędzy biografią Orzeszkowej a jej zainteresowaniami intelektualnymi i poglądami na temat kobiet: „Feminizm Orzeszkowej – pisze – jest historią jej życia, fragmentem jej duchowej biografii” (s. 79). Może tylko nieco ponad miarę dostrzega w trudnych doświadczeniach życiowych pisarki, szczególnie w jej nieudanych związkach z mężczyznami, bezpośredni wpływ na postrzeganie siebie jako kobiety i rozumienie sytuacji kobiet w społeczeństwie.

Przedstawiając najważniejsze aspekty poglądów Orzeszkowej, Borkowska obficie cytuje pisma publicystyczne pisarki i interesująco wskazuje na jej stale ewoluujące, choć umiarkowane stanowisko w sprawie emancypacji kobiet rozumianej w kategoriach odpowiedzialności społecznej. Wskazuje też na wysuwany przez pisarkę postulat rozszerzenia praw dla kobiet, zwłaszcza w zakresie dostępu do edukacji, oraz na jej przekonanie o specyfice polskiego ruchu emancypacyjnego. Według Orzeszkowej ruch ten nie stanowił sprzeciwu wobec tradycji, lecz był konsekwencją wartości dawnej Rzeczypospolitej i wysokiej pozycji kobiet w tradycyjnej społeczności szlacheckiej. Pozycja ta była pozycją polskiej „kobiety-obywatelki” ukształtowaną, zdaniem pisarki, bardziej pod wpływem tradycji rzymskiej niż chrześcijańskiej. W konkluzji Borkowska podkreśla oryginalność poglądów Orzeszkowej, widoczną zwłaszcza w dochodzeniu przez pisarkę do konceptu polskiej „kobiety-obywatelki” i w zawartej w jej ostatnich pismach wizji ideału „kobiety przyszłości” i moralnego odnowienia świata.

Prezentacji poglądów autorki na temat spraw kobiecych poświęcony jest także początek rozprawy Magdaleny Rembowskiej-Płuciennik o powieściach Zofii Nałkowskiej *Węże i róże* oraz *Niecierpliwi*⁷. Autorkę rozprawy interesują najpierw radykalne, z wczesnego okresu twórczości, sądy pisarki na temat ruchu feministycznego i pozycji społecznej kobiet w Polsce oraz patriarchalnej moralności, która określała konwencjonalną, ukształtowaną ze względu na płeć rolę kobiety w małżeństwie i społeczeństwie. Przekonania Nałkowskiej znalazły odzwierciedlenie w jej wczesnych powieściach, w których – jak wskazuje Rembowska-Płuciennik – bo-

⁶ G. Borkowska *The Feminism of Eliza Orzeszkowa*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 77-97.

⁷ M. Rembowska-Płuciennik *Family Nausea. Attitudes towards Family Values in Zofia Nałkowska's "Snakes and Roses" and „The Impatient Ones”*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 155-177.

Roztrząsania i rozbiory

haterki, często będące portretem samej autorki, uwalniają się od przypisanych kobietom ograniczających i dyskryminujących ról społecznych i rodzinnych. *Węże i róże* z kolei są powieścią, w której takie bohaterki występują obok stereotypowych postaci kobiecych i Rembowska-Płuciennik, opisując konstrukcję utworu z „punktu widzenia teorii *gender*”, szczegółowo je wszystkie analizuje. W taki sposób udaje się autorce szkicu zilustrować zamierzenie Nałkowskiej z jej wczesnego okresu twórczości, polegające na sformułowaniu nowego rozumienia kobiecości i na wyrażeniu sprzeciwu wobec dyskryminacji kobiet. W późniejszych utworach problemy te nie stanowią już głównego tematu zainteresowań pisarki i jej późniejsza powieść, *Niecierpliwi*, służy Rembowskiej-Płuciennik w drugiej części rozprawy jako przedmiot analizy już nie ze względu na wąską tematykę społecznej sytuacji kobiet, ale z uwagi na wyłaniające się z treści utworu szersze zagadnienia egzystencjalne osobistej wolności człowieka, negatywnego wpływu rodziny na tożsamość jednostki i niemożności tworzenia więzi międzyludzkich. Ale podkreślenie tylko tych zagadnień w *Niecierpliwych* dyskwalifikowałoby włączenie rozważań o powieści do tematu seksualności, płciowości i etyki, dlatego Rembowska-Płuciennik pisze też o obecnych w utworze wątkach nieszczęśliwej miłości i temacie cierpienia zdradzonych kobiet oraz wskazuje na przedstawienia instytucji małżeństwa jako przeszkody do osiągnięcia szczęścia przez którąkolwiek z płci. Jednym z bardziej interesujących wniosków, które padają w zakończeniu rozprawy, jest stwierdzenie o obecnym u Nałkowskiej przekonaniu etycznym – potwierdzonym w jej dziełach czasu wojny – że człowiek musi wziąć na siebie odpowiedzialność za swoje działania wobec innych ludzi.

Zapomnianej i kontrowersyjnej autorce dwudziestolecia międzywojennego, Irena Krzywickiej, poświęcony jest szkic Urszuli Magdaleny Chowaniec⁸. Autorka studium opisuje trudne i kontrowersyjne, „feministyczne” tematy wczesnych powieści i esejów autorki *Pierwszej krwi*: menstruację, doświadczenie płci i bycia kobietą, miłość szaloną, nieplanowaną ciążę, los nieślubnych dzieci, wyzysk biednych i młodych dziewcząt. Tematy te pomagały Krzywickiej w poszukiwaniu nowej definicji kobiecości i żeńskości i w próbach sportretowania seksualnie wyzwolonej „Nowej Kobiety”. Najbardziej jest to widoczne, choć w zmodyfikowany sposób, w ostatniej przedwojennej powieści Krzywickiej *Ucieczka z ciemności* i Chowaniec poświęca właśnie temu utworowi prawie całość swojej rozprawy. Dogłębnie analizując powieść, podkreśla zawartą w niej odmienną koncepcję miłości. W swoich wcześniejszych powieściach Krzywicka, zgodnie z radykalnym feminizmem, przedstawiała postaci kobiece odrzucające miłość w imię zdobycia i utrzymania swojej wolności; w *Ucieczce z ciemności* tworzy postać kobiety wyzwolonej i wolnej, która miłość akceptuje. Jest to kobieta stwarzająca samą siebie, bohaterka symbolizująca siłę i wolę przetrwania, odrzucająca patriarchalny dyktat, ale także znajdująca własne szczęście u boku kochanego mężczyzny i spełnienie w macierzyństwie. Po

⁸ U.M. Chowaniec *Initiation into Womanhood. Irena Krzywicka's „Flight from Darkness”*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 178-200.

Karcz W poszukiwaniu płci, seksualności i etyki w prozie polskiej

dokonaniu tych obserwacji Chowaniec dochodzi do interesującego wniosku, twierdząc, że poprzez kreację „bohaterki, dla której macierzyństwo jest siłą i mocą twórczą”, Krzywicka wykazała nowatorstwo i odeszła od tradycyjnych sposobów prezentowania kobiety w polskiej literaturze.

Mniej literackiej kreacji kobiety, a więcej przedstawieniu już ostatniej w antologii kobiety-pisarki poświęcony jest artykuł Ewy Kraskowskiej⁹. Pisze ona o burzliwej biografii i krótkiej karierze literackiej Elżbiety Szemplińskiej, autorki dziś zapomnianej, ale głośnej po swym debiucie w latach trzydziestych ubiegłego wieku. W pierwszej części artykułu Kraskowska rekonstruuje wojenne i powojenne losy pisarki, która na początku swojej kariery była zaangażowaną komunistką, a potem obsesyjnie zwróciła się przeciw wyznawanej wcześniej ideologii. Natomiast w drugiej części artykułu badaczka analizuje główne dzieło Szemplińskiej, przedwojenny tryptyk powieściowy pod tytułem *Zrosty*, śledząc w tekście przedstawienia uczucia empatii, opisując główną bohaterkę w relacji do świata i zwierząt, oraz próbując – nie zawsze z powodzeniem – wyjaśnić drogę autorki do nieudającego się pogodzić z jej „kobiecą empatią” komunizmu.

Z wyjątkiem szkicu Packalén traktującym m.in. o Reymoncie przedmiotem zainteresowania dotychczas omówionych sześciu rozpraw jest bogata twórczość kobiet. Ale książka zawiera też cztery prace badające dzieła mężczyzn i przez to temat seksualności, *gender* i etyki zostaje tu jeszcze bardziej wzbogacony i urozmaicony, zwłaszcza że chodzi m.in. o tak ważnych pisarzy, jak Irzykowski, Witkacy, Schulz, Gombrowicz czy Iwaszkiewicz.

Problematyce seksualności jako fundamentalnemu tematowi polskiego modernizmu w jego wczesnej fazie poświęcona jest rozprawa Włodzimierza Boleckiego o Przybyszewskim, Irzykowskim, Witkacym i Schulzu¹⁰. Bolecki wskazuje na pożądanie seksualne i podświadomość jako pojęcia centralne w koncepcji „nowej sztuki” Przybyszewskiego i analogiczne do kategorii obecnych w psychoanalizie Freuda i psychologii analitycznej Junga i Adlera. Podkreśla, że najbardziej modernistyczną i wpływową cechą dzieła Przybyszewskiego jest analiza podmiotowości człowieka oraz rozważania pisarza nad tym, co odróżnia podmiotowość od świata zewnętrznego. W przypadku skomplikowanego dzieła Karola Irzykowskiego badacz opisuje i analizuje analogiczne idee i tematy o wiele dokładniej. Koncentruje się na *Patubie* jako powieści antycypującej wiele kwestii psychoanalizy i współczesnej psychologii. Wskazuje m.in. na zidentyfikowane w powieści związki między snami a marzeniami erotycznymi, na koneksje między podświadomością a świadomym Ja, na rolę pożądania seksualnego w kształtowaniu zjawisk psychicznych, na symbolikę erotyczną snów, na erotyzm jako zjawisko mające podstawy w nieświadomym strachu. Bolecki uznaje powieść Irzykowskiego za

⁹ E. Kraskowska *Femininity and Communism. The Case of Elżbieta Szemplińska*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 201-221.

¹⁰ W. Bolecki *Gender and Sex in Early Polish Modernism. Przybyszewski, Irzykowski, Witkacy, Schulz*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 98-123.

Roztrząsania i rozbiory

podstawowy traktat psychologiczny w polskiej literaturze modernistycznej, stawiający sobie za cel przeciwstawienie się literackim konwencjom i stereotypom oraz ujawnienie falsyfikacji i zniekształceń w wiedzy o człowieku i relacjach międzyludzkich.

Równie wnikliwej analizuje Bolecki poddaje inną powieść polskiego modernizmu – *Pożegnanie jesieni* Witkacego. Pokazując złożoność zachowania i myślenia bohaterów powieści, którzy stale próbują zintensyfikować swoje przeżycia, autor studium podkreśla, że wszystkie działania bohaterów, związki między nimi, a nawet komentarze narratora naznaczone są seksualnym napięciem i erotyką. Te cechy przedstawione zostały w sposób zdeformowany i groteskowy, bo – jak Bolecki celnie wskazuje – w przekonaniu Witkacego literatura jest w stanie pokazać esencję rzeczywistości tylko za pomocą deformacji.

Jeden ze standardowych tematów wczesnego modernizmu, temat złożoności związków, zwłaszcza erotycznych, między kobietami a mężczyznami, jest bardzo mocno obecny nie tylko u Witkacego, ale również w sztuce Brunona Schulza. Temu pisarzowi Bolecki poświęca najwięcej uwagi. Analizując najpierw jego rysunki podkreśla, że zawsze przedstawiają one kobiety, nagie lub ubrane, jako postaci dominujące nad mężczyznami oraz jako postaci adorowane i w religijny sposób przez nich czczone. W tych specyficznych przedstawieniach kobiet i mężczyzn Bolecki dostrzega też „ukryte znaczenie”, którym jest unikanie przez podziwiane kobiety spojrzeń, gestów i aktów czci ze strony mężczyzn. Kryje się w tym również tajemnica określona przez męskie zafascynowanie odmiennością kobiet i ich ucieczką przed wzrokiem mężczyzn. Tak Schulz przedstawia nieosiągalność i nieuchwytność kobiet oraz nieprzekraczalną granicę między oboma płciami, między światem kobiecości a męskości, między wzbudzającym fascynację ciałem kobiety a niewzbudzającym w świecie Schulza niczyjej fascynacji ciałem mężczyzny. W interpretacji badacza są to tematy w sztuce Schulza o wiele ważniejsze aniżeli temat masochizmu wskazywany na przykład przez Witkacego. Są to też tematy wskazujące na bogactwo świata Schulzowskiego, jego zagadkowość, aluzyjność (odwołania zwłaszcza do starożytnej mitologii, Starego Testamentu, Kabały, panteizmu Jakuba Böhme). Obecni w opowiadaniach Schulza kobieta i mężczyzna (szczególnie postacie Adeli i Jakuba) są – podsumowuje Bolecki – przedstawieni tak samo, jak w jego sztuce graficznej: dzieli ich nieprzekraczalna granica, przy czym mężczyzna jest zależny od kobiety, jest przez nią zdominowany, ale i oczarowany obecną w niej biologiczną tajemnicą istnienia.

Od refleksji na temat przełomowego charakteru *Patuby* Irzykowskiego i jej miejsca w polskim modernizmie rozpoczyna swój artykuł German Ritz¹¹, autor dwu prac w omawianej antologii. Analizuje on *Patubę* jako tekst będący częścią modernistycznej dyskusji o seksualności i płci kształtowanej przez kulturę. Interesuje go przy tym oryginalność tekstu, jego odmiennosc strukturalna i innowa-

¹¹ G. Ritz *Does Paluba Have a Sex? Irzykowski's „Paluba” in the Light of Gender Studies*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 124-154.

cyjne podejście do problematyki płci na tle innych tekstów epoki. Na początku Ritz rozważa paradoksalność przedstawienia miłości we wstępnej części powieści (*Sny Marii Dunin*) i bada złożony typ narratora posługującego się ciągłymi wyjaśnieniami – i tym samym zaciemniającego przekaz o głównej bohaterce – a także opisuje bogatą treść głównej części utworu. Podkreśla, że w powieści konstrukcja ról bohaterów i ich poszukiwanie własnej tożsamości są – jego zdaniem – zawsze związane z seksualnością. Pojawia się ona w podwójnej formie – jako efekt czegoś w rodzaju sublimacji, ale i jako siła przeciwstawiająca się temu procesowi. „Ostatecznie w *Pałubie* utrzymany zostaje ironiczny dystans w stosunku do każdej formy seksualności” (s. 144).

Ritza interesuje odczytanie powieści Irzykowskiego w kategoriach *gender*. Jest mu w tym pomocna „obecność” i wykorzystanie w *Pałubie* literatury niemieckiej czy – jak to określa – niemieckiego „intertekstu” literackiego (*German literary intertext*). Tak na przykład porównując losy głównych bohaterów *Pałuby* z losami bohaterów utworu Goethego *Powinowactwa z wyboru* i dostrzegając znamienne różnice między nimi, Ritz z wielką drobiazgowością wskazuje na odmienność i niuanse rozumienia przez Irzykowskiego relacji między płciami. Zauważa też, że kształtowana kulturowo płeć jest ujawniania w *Pałubie* nie tyle poprzez zdarzenia, ile raczej w sposobie rozumienia świata przez głównego bohatera, widocznym w rozwoju i prowadzeniu narracji. Ritzowi udaje się tu dokonać interesujących spostrzeżeń o autotematyczności powieści, konstrukcji narratora, języku i konwencji literackiej czy wysiłkach narratora-autora zmierzających do uniknięcia fałszywości w konstruowaniu wypowiedzi. W konkluzji Ritz odnotowuje m.in., że „*Pałuba* nie jest konstruowaniem, ale dekonstruowaniem współczesnych [Irzykowskiemu] twierdzeń o płci, próbujących unikać wszelkich związków z kategorią płci kształtowanej przez kulturę [*gender*]”. I jeszcze, że „tekst kończy się nie nową definicją natury i różnicy pomiędzy płciami, ale uznaniem *gender*, to jest określonej kulturowo tożsamości płciowej” (s. 154). Badacz zauważa również wyjątkowość zamierzeń Irzykowskiego polegającą na podjętej przez pisarza krytyce języka i na unacznieniu jej bliskiego związku z psychoanalizą. Irzykowski wyprzedził swój czas i to zdaniem Ritza tak dalece, że – przed Freudem i Lacanem – nie był w stanie „umiejszczyć” swoich spostrzeżeń we właściwym języku literackim. W tym miejscu jednak niejeden badacz Irzykowskiego mógłby z tak wyrażoną pochwałą się nie zgodzić.

O ile rozprawa Ritza o Irzykowskim należy do *gender studies*, o tyle jego druga w antologii praca mieści się w ramach badań nad homoseksualizmem – *gay studies*¹². Sugeruje to już jej podtytuł: *Homoseksualizm u Iwaszkiewicza, Brezy, Macha i Gombrowicza*, jak i szereg uwag o problematyce tożsamości homoseksualnej w róż-

¹² G. Ritz *Inexpressible Desire and Narrative Poetics. Homosexuality in Iwaszkiewicz, Breza, Mach and Gombrowicz*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 254-276. Ritz wskazuje w przypisie, że części tej pracy były drukowane uprzednio w językach polskim i niemieckim.

Roztrząsania i rozbiory

nych częściach rozprawy. Ritz stawia przed sobą kontrowersyjne zadanie opisanie struktury „polskiego dyskursu homoseksualnego” i podejmuje się to uczynić poprzez zbadanie tego, „jak polscy pisarze «homoseksualni» traktują te teksty literackie Zachodu [na przykład prozę Prousta czy Gide’a], które są produktami homoseksualnej wyobraźni” (s. 257). Śledząc proces dojrzewania prozy Iwaszkiewicza, we wczesnych jego utworach Ritz widzi – szkoda, że głębiej tego nie uzasadniając – odbicie homoseksualnej wyobraźni i homoseksualnego pożądania, które jest przywoływane w kategoriach nostalgii. W „homoseksualnym projekcie powieściowym” *Zmowa mężczyzn* widzi zmagania pisarza z prozą Prousta i Gide’a, a własną formę Iwaszkiewicza dostrzega w opowiadaniu *Panny z Wilka*. Według Ritza kontakt pisarza ze „zróżnicowaną seksualnie” literaturą i kulturą obcą (francuską i niemiecką) prowadził do pewnego dystansu i zróżnicowania jego poetyki.

Pannami z Wilka i innymi późniejszymi opowiadaniem Iwaszkiewicz, w opinii Ritza, zapoczątkował pewną tradycję w polskiej literaturze, którą reprezentują Breza, Gombrowicz i Mach. Cechami charakterystycznymi tej tradycji są: temat „niewyraźnego pożądania” i związane z nim przesunięcie narracyjne oraz łączność z tradycją francuską (głównie z prozą Marcela Prousta), niemiecką i angielską. Ritz pokazuje to, co oryginalne w polskiej tradycji: niezrywanie z *mimesis*, poszerzanie jej możliwości (jak w prozie Macha), ujawnianie tożsamości seksualnej podmiotu mówiącego, odrzucenie estetycznej maski (co Ritz widzi u Iwaszkiewicza). Śledząc w literaturze polskiej efektywność literackiego konceptu niewyraźnego pożądania homoseksualnego – propozycji interpretacyjnie interesującej, lecz wątpliwej z powodu niesatysfakcjonujących wyjaśnień „homoseksualności” tego pożądania¹³ – Ritz dochodzi do wniosku, że polska wersja konceptu, bardziej trwała i uniwersalna od zachodnioeuropejskiej, stała się częścią literackiego kanonu. Co więcej, stwierdza z niemałą, jak sędzę, przesadą, że „prawie żadna inna literatura europejska nie może poszczycić się posiadaniem tak dużej liczby pisarzy «homoseksualnych» należących do jej kanonu” (s. 261). Wchodzący do niego polscy pisarze mają też reprezentować najbardziej zróżnicowane odłamy literatury polskiej: emigrację (Gombrowicz, Czapski, Jeleński), „dysydentyzm i konformizm” (Andrzejewski, Iwaszkiewicz, częściowo Strykowski), tradycję (Lechoń), eksperyment (Białoszewski).

Ritz stawia tezę, że koncept niewyraźnego pożądania homoseksualnego jest najbardziej uchwytny w akcji dzieła literackiego, w konstrukcji jego bohaterów, miejsca i czasu, a najmocniejszym sygnałem niewyraźnego jest wydarzenie, które nie miało miejsca, nieureczywistniona zmiana czy niedoszłe spotkanie. Akcja oparta na tej „zasadzie dekonstrukcyjnej” widocznej w prozie Iwaszkiewicza, Macha i Brezy. Według tej zasady bohater wyjeżdżający na wieś podejmuje poszukiwanie, które staje się jego wewnętrzną przemianą. Ośrodkiem akcji jest doświadczenie seksualne bohatera, jego niewyraźne pożądanie, które wpływa na narrację i załamanie się opowiadania. Elementami zasady dekonstrukcyjnej są też sub-

stytut, symultaniczność, analogia czy metonimia. Stąd w postawie głównego bohatera *Panien z Wilka* Ritz widzi jego „metonimiczny stosunek do drugiej płci”, jego „metonimiczne zachowanie wobec panien z przeszłości i późniejszych kobiet z Wilka”. Jednak nie jest to, stwierdza badacz, zachowanie opisane jako znak niewyraźnego pożądanego homoseksualnego, ale jako znak otwarcia w stosunku do tego, co kobiece¹⁴. Podobnie, poszukując śladów niewyraźnego pożądanego, Ritz odczytuje opowiadanie *Góry nad Czarnym Morzem* Wilhelma Macha i powieść *Adam Grywałd* Tadeusza Brezy. Tu wskazuje na takie problemy, jak konstrukcja narratora a konstituowanie się kulturowej tożsamości płci, projekcja homoseksualnego Innego, obecność w narracji tajemniczych znaków (obrazów i motywów), które kryją zaszyfrowaną kategorię *gender*. W przypadku trudniejszej do odczytania w taki sposób prozy Gombrowicza Ritz wskazuje natomiast na obecne w niej odejście od konceptu niewyraźnego pożądanego. Wprawdzie w *Pornografii* widzi różne dyskursy homoseksualnej tożsamości dochodzące do głosu, to jednak – jak twierdzi – ani autor, ani jego narrator nie identyfikują się z nimi. W powieści ma miejsce odrzucenie „kulturowych form tożsamości homoseksualnej wraz z wysublimowaną formą niewyraźnego pożądanego” (s. 274).

Niewyjaśnione w pełni znaczenie podstawowego pojęcia niewyraźnego pożądanego czy śmiałe uogólnienia o kulturze polskiej¹⁵ sprawiają, że rozprawa Ritza nie należy do prac łatwych w lekturze. Natomiast porównywalna ze względu na złożoność problematyki rozprawa współredaktora tomu, Knuta Andreasa Grimstada nie przedstawia takich trudności, mimo że traktuje o skomplikowanych zagadnieniach tożsamości płci w *Opętanych* Gombrowicza¹⁶. Bardzo klarownie autor rozprawy omawia akcję powieści i przedstawia jej główne tematy ze wskazaniem na złożoność znaczeń budowanych wokół pojęcia „sobowtór” i konfrontacyjnego wobec siebie zachowania się dwojga głównych bohaterów (Mariana i Mai), podważających swoją tożsamość ze względu na płeć, przypisujących sobie nawzajem swoje ukryte pożądanego i unikających zbliżenia się do siebie. Grimstad twierdzi, że zachowanie głównych bohaterów i relacje między nimi odzwierciedlają formo-

¹⁴ W *Pannach z Wilka* Ritz dostrzega pożądanego homoseksualne wyrażone gdzie indziej i poprzez tajemnicze znaki: w literackiej transpozycji młodzięcych doświadczeń Iwazkiewicza w Byszewach, uobecnienu czterech braci Świerczyńskich w akcji opowiadania wyłącznie poprzez mnogość występujących w nim panien oraz w opisie homoerotycznego snu o zabitym żołnierzu.

¹⁵ Nie dla każdego czytelnika jasne są zdania Ritza typu: „W odniesieniu do homoseksualizmu kultura polska przybiera status kraju na pograniczu (*threshold country*), umiejscowionego pomiędzy represyjną i jasno zdefiniowaną kulturą Europy Zachodniej z jednej strony a neutralną, tj. mniej wyraźnie zdefiniowaną, kulturą Europy Wschodniej z drugiej” czy „Jednak fundamentalnie hybrydyczny status kraju jako miejsca «pomiędzy» sprawia, że wewnętrzna struktura polskiego dyskursu homoseksualnego jest trudna do opisania” (s. 256 i 257).

¹⁶ K.A. Grimstad *Gombrowicz's „Gender Trouble” or, the Problem of Intimacy in „Possessed”*, w: *Gender and Sexuality...*, s. 222-253.

Roztrząsania i rozbiory

wanie się podmiotowości o dwóch połowach, męskiej i żeńskiej, gdzie pojęcie płci przedstawione jest jako coś niestabilnego i krucho.

W celu lepszego zrozumienia negacji intymności pomiędzy podobnymi do siebie bohaterami Grimstad dokładnie analizuje relacje między nimi z perspektywy ich tożsamości płci, tj. iluzorycznego odczuwania przez nich bycia albo mężczyzną, albo kobietą, oraz z perspektywy różnych, obciążonych znaczeniem, miejsc, w których oni występują i gdzie rozgrywa się akcja powieści. Unaocznia też działania narratora, który poprzez swoistą strategię destabilizacji zaciera różnice określające płć bohaterów i pokazuje przekraczanie przez nich granic własnej tożsamości. W zakończeniu powieści, kiedy narrator porzuca swoją strategię, bohaterzy ulegają dalszej transformacji i ich stereotypowe role mężczyzny i kobiety zostają odwrócone (mężczyzna nabiera cech żeńskich, kobieta – męskich), budując – paradoksalnie – obraz zgodny z tożsamością obu płci określonych przez kulturę. Narrator na nowo ustanawia tu różnicę ze względu na płć. To wskazuje, zdaniem Grimstada, na bardzo odmienny rodzaj kształtowania się tożsamości i kończy dramat oraz konfrontacyjne zachowanie się dwojga bohaterów wobec siebie, co jednak nie oznacza powieściowego *happy endu*.

W uwagach zamykających rozprawę Grimstad próbuje m.in. odnieść wnioski ze swojej lektury *Opętanych*, „lektury nakierowanej na kategorię *gender*”, do postaci samego autora. Według badacza w relacjach bohaterów-sobowtórów podważających swoją tożsamość Gombrowicz prezentuje samego siebie, a poprzez swego narratora szuka sposobu pokonania własnego strachu przed innością. W podejmowanych próbach wydosłania się poza „falszywą męskość” i znalezienia miejsca „poza mężczyzną i kobietą” Gombrowicz – stanowczo stwierdza Grimstad – nie w pełni wychodzi poza rozumienie kategorii *gender* w sensie binarnym i esencjonalnym. Powieść jednak, pada konkluzja, zawiera sformułowania „wskazujące na projektowaną neopodmiotowość”. Dwuznaczne poszukiwania podjęte przez Gombrowicza w *Opętanych* stanowią nie tylko kwestionowanie ograniczających form seksualności i płci kształtowanej przez konwencje kulturowe, ale dotyczą też „ból alienacji” i „niekończącego się pragnienia przekształcenia związków międzyludzkich”. To, zdaniem Grimstada, jest istotą antropologii Gombrowicza.

Rozprawa Grimstada dobrze ilustruje, jak problematyka seksualności i tożsamości płci obecna w twórczości autora *Ferdydurke* powinna być interpretowana w celu dotarcia do sedna zawitych, spornych, często ukrytych znaczeń. Ale studium to, zwłaszcza w samym zakończeniu, pokazuje też trudności, jakie potrafi sprawiać nawet najbardziej zręcznemu interpretatorowi Gombrowicz poddany „lekturze nakierowanej na kategorię *gender*”. Nie może być jednak inaczej w przypadku pisarza igrającego sobie z konstruktami typu *gender* czy płć. Poza tym wszędzie tam, gdzie krytyk czy badacz literatury podejmuje ryzyko wskazania – a Grimstad między innymi to czyni – bezpośrednich powiązań pomiędzy znaczeniami zawartymi w dziele fikcji a osobą autora, zwłaszcza jego przekonaniami czy poglądami, muszą wyłonić się trudności i wątpliwości. W przypadku problematyki tożsamości płci i seksualności może ich nasunąć się szczególnie dużo. Dostrzeże-

Karcz W poszukiwaniu płci, seksualności i etyki w prozie polskiej

nie w fikcyjnym świecie dzieła literackiego śladów czy sygnałów odnoszących się do orientacji seksualnej autora, do jego skłonności czy preferencji, gdy chodzi o życie płciowe, zazwyczaj prowadzi ku ryzykownym uproszczeniom w odczytaniu tekstu i stanowi praktykę interpretacyjną nakierowaną raczej na sensacyjne „odkrycia” lub potwierdzenie „podejrzeń” niż dotarcie do prawdy. Na szczęście antologia *Gender and Sexuality in Ethical Context* zamieszcza takie rozprawy i interpretacje, które tylko w niewielu przypadkach czy fragmentach uległy pokusie wiązania fikcyjnego świata, wymyślonych znaczeń i zabaw wyobraźni z faktycznym życiem ich twórcy. Zwykle tam, gdzie zainteresowanie biografią czy poglądami pisarzy dochodzi w antologii do głosu, wydaje się ono uzasadnione i jest raczej dalekie od uproszczonych interpretacji. Niewątpliwie dobrą stroną książki jest to, że artykuły w niej zebrane nie reprezentują wąskiego, tematycznie ograniczonego i ideologicznie nacechowanego traktowania literatury, a tego można by się spodziewać zwłaszcza po będących przedmiotem dociekań niektórych rozpraw terminach „feminizm” czy „homoseksualizm”. W książce dominują prace o znacznie szerszym zainteresowaniu, co sprawiło, że literatura polska pokazana została i od strony jej wewnętrznych problemów formalno-treściowych, i na rozległym tle europejskiej tradycji literackiej, w powiązaniu z innymi literaturami, zwłaszcza niemiecką, angielską, szwedzką czy francuską. Autorzy antologii, poloniści polscy i zagraniczni, pokazali uniwersalność tematów polskiej prozy – by raz jeszcze przywołać badane przez nich wizerunki *femme fatale*, zagadnienia psychoanalizy czy charakterystyczne dla modernizmu europejskiego motywy zakazanej miłości, sekretów seksu i związanych z nimi dylematów etycznych. Badaniu tych tematów towarzyszy jednocześnie wskazanie tego, co w literaturze polskiej specyficzne – jak choćby charakter problematyki kobiecej czy obraz kobiety-obywatelki będący modelem kobiecości wyrosłym z polskiej tradycji szlacheckiej.

Antologia *Gender and Sexuality in Ethical Context* zawiera w większości rozprawy przetłumaczone na angielski przez Ursulę Phillips, współredaktora książki, badacza literatury polskiej i uznanego jej tłumacza. Zbiór ten jest nienagannie opracowaną i cenną książką naukową. Obok pouczającego wstępu zawiera indeks osobowy i biogramy autorów antologii. I choć może dziwić w tego typu publikacji brak osobno zamieszczonej bibliografii, to w starannie zredagowanych przypisach czytelnik i tak znajdzie bogatą, polską i obcą, literaturę przedmiotu oraz pełne adresy bibliograficzne dzieł cytowanych. Wszystko to potwierdza rzetelność opracowania omówionej tu książki.

Andrzej KARCZ

Roztrząsania i rozbiory

Abstract

Andrzej KARCZ

Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences (Warszawa)

In Search of Gender, Sexuality, and Ethics in Polish Prose

A review of *Gender and Sexuality in Ethical Context: Ten Essays on Polish Prose*, edited by Knut Andreas Grimstad and Ursula Phillips (Bergen: Dept. of Russian Studies, University of Bergen, 2005).

The reviewer observes that the editors and authors of the book fulfilled their tasks outlined in the introduction, even though in some essays their planned **descriptions of** ethical programs of writers are not always clear. While discussing each essay, the reviewer looks at how Polish prose is analyzed with regard to the categories of gender and sexuality, the formulations of "maleness" and "**femaleness**", the presentations of various sexual practices, and the strategies employed in the formation of sexual identity. The reviewer finds that the authors of this well-edited anthology examine Polish literature not from a narrow ideological perspective but through a broad lens of its thematic and formal problems, and against the background of European literary tradition.